

**Moğolların Unutulan Tarihine Mirza Haydar Duğlat'tan Bir Katkı:
Tarih-i Reşidî**

Serap TAŞTEKİN*

Özet

Haydar Duğlat, 1499-1551 yılları arasında yaşamış bir Moğol mirzasıdır. Babürlüler ve Sultan Said Han'a uzun yıllar hizmet veren Mirza Haydar Duğlat, Moğol hanlarının tarihlerinin unutulmaması amacıyla Tarih-i Reşidî adlı eserini yazmıştır. Farsça yazılan ve müellifi tarafından Çağatay Türkçesine çevrilen Tarih-i Reşidî, Orta Asya tarihi ve coğrafyası için önemli bir kaynaktır.

Mirza Haydar'ın hayatının ve döneminin kayıtlarını içeren ikinci kısım, yazılış tarihi olarak önce gelir. Yazar bu bölümü, 1541-42'de birinci bölümün oluşturulmasına hazırlanmak amacıyla yazmıştır. Bu kısım onun doğumuyla başlar ve 2 Ağustos 1541'de yapılan bir savaşta ülkenin hakimi haline gelmesini sağlayan ikinci Keşmir istilasını sona erer. *Tarih-i Reşidî*'nin ilk kısmı ise 1544-45 yıllarında Keşmir'de yazılmıştır.

Bu çalışmada; Mirza Haydar Duğlat'ın eseri incelenirken, tarihini yazarken hangi yöntemleri kullandığının, nasıl bir tarihçi olduğunun, siyasi ve ideolojik şartlarının tarihçiliğine nasıl yansdığına üzerinde durulmuştur. Tarih-i Reşidî biçimsel olarak da incelenmiş ve yazarın dil ve anlatısı, eserinin bölümlerini nasıl oluşturduğu ve hangi bilgilere yer verdiği ortaya konulmuştur. Bulduğu coğrafyanın kaos döneminde tarih yazımının neredeyse durduğu bir zamanda yaşanan olayları kaydeden Mirza Haydar'ın hem kendi dönemine, hem de İslamiyete geçişten itibaren atalarının çağına ışık tuttuğu

---

* Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi Turizm Fakültesi, seraptastekinn@hotmail.com. (Makale gönderim tarihi: 20.02.2019; Makale kabul tarihi: 14.05.2019)

sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidi, Orta Asya, Moğollar.*

A Contribution to the Forgotten History of Mongols by Mirza Haydar Duğlat: Tarih-i Reşidî

Abstract

Haydar Duğlat was a Mongolian mirza who lived between the years 1499 and 1551. Having served the Baburids and Sultan Said Han for long years, Mirza Haydar Duğlat penned his work titled *Tarih-i Reşidî* so that histories of Mongolian khans would not be forgotten. Written in Persian and translated into Çağatay Turkish by its author, *Tarih-i Reşidî* is an important source on Central Asian history and geography.

The second part, which includes records of Mirza Haydar's life and the period, predates the first part in terms of the time of their writing. The author wrote this part in 1541-42 in preparation for the composition of the first part. This part begins with his birth and ends with the second Kashmiri invasion, which enabled him to be the ruler of the country with a war that was fought on 2 August 1541. The first part of *Tarih-i Reşidi*, on the other hand, was written in Kashmir in 1544-45.

This study aimed to investigate Mirza Haydar Duğlat's work and attempted to determine what methods he used while he was writing his book, what kind of a historian he was and how political and ideological circumstances were reflected in his work. *Tarih-i Reşidî* was also investigated in terms of form and the author's language and narrative, how he formed parts of his book and what kind of information he included was revealed. It was concluded that Mirza Haydar, who recorded the events in his geography in a period of great chaos and upheaval when history writing had almost come to an end, shed light on both his period and the age of his ancestors

from the time they embraced Islam.

Keywords: *Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidi, Central Asia, Mongols.*

Mirza Haydar Duğlat'ın Hayatı

Mirza Haydar Duğlat, Hicrî 905 yılında (1499), o zamanlar Şaş olarak bilinen eyaletin başkenti Taşkent'te doğmuştur. Babası Muhammed Hüseyin Kurkan, Moğulistan¹ ve Kaşgar'ın göstermelik hanı Mahmud tarafından, Mirza Haydar Duğlat doğmadan altı yıl kadar önce Taşkent'e vali olarak gönderilmişti. Mirza Haydar'ın mensup olduğu Duğlat kabilesi, Çağatay Hanlığı'nın doğudaki temsilcisi olarak Atlışehir'de nüfuz sahibiydi².

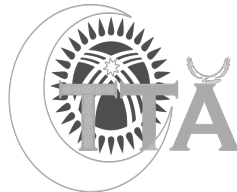
Babası Muhammed Hüseyin Kurkan, Muhammed Şibani'den kaçıp, Horasan'ın başkenti Herat'a geldi. Ancak burada öldürüldü. Muhammed Şibani'nin hışmından kaçan Duğlat da diğer aile fertleriyle birlikte sürgüne gönderileceği endişesiyle Buhara'da saklandı. 1508 yılında 9 yaşındayken, babasının rehberi Mevlana Muhammed, kendisinin bakımını üstlendi. Mirza Haydar'ın babası, Muhammed Şibani tarafından Hocent nehrinde öldürüldü ve Emir Seyyid Hüseyin'in türbesine defnedildi³.

---

¹ Moğul, Çağatay mülkünde yerleşen ve daha sonra Babür'le birlikte Hindistan'a da yayılan Moğol asıllı kitle ve onların siyasi yapılanmasıdır. Genel adlandırma Moğol olarak kalmaktadır. Çağatay ülkesindeki Moğollar için bu adlandırma yerindedir ve belki gereklidir; üstelik tarihî bir kullanımı vardır. Ancak bir Türk olan ve kendisini tartışmasız şekilde Türk olarak gören Babür'ün kurduğu devlet Türkçe'deki gelenek sürdürülerek Babür'ün takipçileri Babürlüler olarak adlandırılacak, böylece onlar Çağatay Moğullarından da ayrılmış olacaktır (Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî, Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, İng. Çev. E. Denison Ross, Türkçe Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17)

² İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 14.

³ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 381.

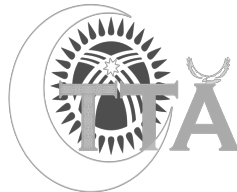
Muhammed Şibani'den kaçışın ardından kuzeni Babür, Kabil'e çağırıldı. Mirza Haydar, kendisini koruyan Mevlana Muhammed ile birlikte önce Buhara'ya, sonra Bedeşan'a gitti, oradan da Kabil'e giderek Babür'e katıldı. Böylece askeri hayatına hızlı bir şekilde başladı ve yaşı çok küçük olmasına rağmen savaş taktiklerini öğrenme fırsatını buldu. Babür'ün hizmetinde 3-4 yıl, 1512 yılına kadar kaldığı söylenir. Mirza Haydar, Babür'ün yanında sıcak bir baba şefkati bulunduğunu belirtmiştir⁴.

Akrabası Sultan Said Han'ın hizmetine girdiğinde on beş yaşındaydı. Sultan Said'e 19 yıl boyunca çeşitli şekillerde, genellikle asker olarak hizmet etti. Sultan Said Han, 1514'de Kaşgar'ı alırken, Yangi Hisar, Yarkent ve Doğu Türkistan kısa sürede düştü. Moğul hanları hanedanı Doğu Türkistan'da yeniden yerleşti.

Faal askeri hayatı, on beş yaşında olmasına rağmen yüksek bir makamda başlayan Mirza Haydar, uzak yerlere askeri seferlerde önemli komutanlıkları üstlendi. Sultan Said'in Moğulistan'daki Kırgız ve Özbeklere karşı savaşlarında yer aldı. Bunlardan ilki, 1527 yılında o zamanlar Balur olarak bilinen dağlık ülkenin istilasıydı. Mirza Haydar Duğlat, seferde Abdürreşid Sultan'a bir çeşit vasi veya yönetici gibi davranıyordu. Bu konuda Sultan Said Han kendisini yetkili kılmıştı.

Mirza Haydar, Said Han için en önemli hizmetini 1531'de gerçekleştirmiştir. Bu hizmet Ladak, ardından Keşmir ve Baltistan (Küçük Tibet), daha sonra Tibet'in istilasıydı. Eserinde bu seferlerin amacının, bu bölgede putperestliğin çok olması ve Said Han'ın cihad arzusuyla yapıldığını kaydetmiştir. 1533'te Said Han öldükten sonra tüm engellere rağmen, başkente doğru ilerleyişini sürdürdü. Fakat atların ölümü, iae ihtiyacı ve soğuk ile yüksekliklerin sebep olduğu genel gerilim, onu seferi bu noktada bırakıp 1533'ün ilk aylarında ordusunun sadece kalan bir kısmıyla Ladak'a doğru geri çekilmeye zorladı. Kalanların da çoğu dağlar arasından evlerine dönmek için firar edip onu bıraktı. Bozulmuş ve çaresiz bir haldeyken Yukarı Ladak'ın

⁴ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 394-403

önde gelenleri onu ve adamlarını dostça karşıladı ve hatta birlikte bir kuvvet oluşturmalarına yardım ettiler. İlk yıl içinde adamlarını ve hayvanlarını açlıktan korumak dışında bir şey yapamadı, ikinci yıl ise (1535) Leh yakınlarına geri çekildi.

Mirza Haydar, Abdürreşid'in hükümdarlığının başlangıcındaki olaylarla derinden yaralanmıştı. Amcası, Sultan Said'e yıllarca sadakatle hizmet etmiş ve onun için çok zor işler başarmıştı. Mirza Haydar da Said Han'ın mülk ve iktidarını genişletmek için canla başla çalışmış, bunlarla birlikte, hanın iki oğlunun arkadaşı ve eğitmeni olmuştu. Abdürreşid Sultan, onu en büyük ağabeyi olarak gördüğünü söylüyordu⁵.

İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş'ta*, Amcası Seyyid Muhammed Mirza, Abdürreşid Han tarafından öldürülünce, bu olaydan korkan Mirza Haydar Duğlat'ın Timurlular tarafına kaçtığı ve 1544'de Keşmir'i fethederek orada devlet kurduğunu yazar⁶.

Hizmetinde kalan az sayıda kişiyle birlikte, Karakurum geçidinin kuzeyinde Akdağ'da Ladak ve Yarkent arasındaki bildik yoldan saparak Badahşan'a ulaşmaya karar veren Mirza Haydar, zorlu bir yolculuğun ardından 1536-37 kışını Badahşan'da geçirdi⁷. Ertesi yıl Kabil'e ve daha sonra Lahor'a vardı. Lahor'da onu Babür'ün oğlu Kamran Mirza karşıladı. Kamran, o zamanlarda İranlılarla toprak kavgasına girmişti.

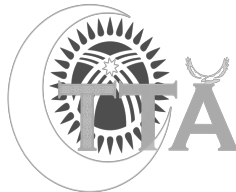
Kamran, Safeviler'e karşı sefere gitmeden önce Mirza Haydar'ı Hindistan'ın kendisine ait olan kısmının valisi olarak atadı. Mirza Haydar, bu makamda otururken vergi topladı, isyanları bastırdı ve sınırları koruyarak İslamı yerleştirdi ve Lahor'da bir yıl kaldı. Hikmet Bayur'a göre, onun Hümayun'la kalması özel bir sebepten dolayı değildir. Böyle yapmayı daha doğru bulduğu için kalmıştır ve bu yüzden onun yazıları tarafsız görülebilir⁸.

⁵ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 566

⁶ Kurban, "Doğu Türkistan İçin..." s. 15

⁷ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 635

⁸ Gülbeden, *Hümayunname*, Çev: Abdürabb Yelgar, Eymen Manyas-Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 67

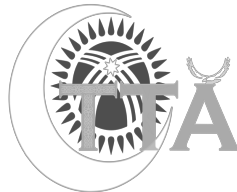
Mirza Haydar'a göre Keşmir ele geçirilirse çoluk çocuk oraya yerleştirilecek, kendisi de Keşmir'in fethini üstlenecekti. Fakat Hümayun, kendisinin tasarılarından yararlanmadıysa da, onun uygulamasına izin verdi. Mirza'ya küçük bir birlik verdi ve Lahor'dan kendilerinin refakatinde dağlık memleketlere girmek ve aralı klarla, Hümayun'un sırasıyla İskender Tupçî ve Hoca Kelan adlı iki subayı tarafından izlenmek üzere, Keşmir önlerine katılmak için gönderildi. Mirza Haydar, kendi komutasındaki az sayıda adamla 21 Mayıs 1540'da Punç geçidini aşip vadiye girdi. Hesaplamaları doğru çıktı ve önderler ve halktan direnişle karşılaşmadan ülkeyi ele geçirdi. Mirza Haydar, Keşmir'de devletin başındaydı. 2 Ağustos 1541'de düşmanlarıyla bir savaşa girdi ve onları bozguna uğrattı ve bu zaferle kendisini Keşmir'in tartışmasız efendisi olarak ilan etti⁹.

Bu başarısının ardından 1543 yılına kadar sürecektir bir sessizlik dönemi yaşandı. 1548'de dikkatini önce Baltistan, sonra Ladak'a ve Rajaori ve Pakhli'ye yöneltti, 1549 yılında bir kez daha Hindistanlı Afganlılar ile mücadele etti.

Mirza Haydar Duğlat, yerlilerin, 1551 yılı ekim ayında bir isyanı sırasında, okla vurularak öldürüldü. Onun ölümüyle ilgili en ayrıntılı bilgiyi *Tarih-i Keşmir* verir. Burada anlatıldığına göre, bir gece baskını ile Keşmirililere saldıranlara öç almak üzere Aunpur'a doğru harekete geçmiş, hazinesini ve ailesini Andarkul'a bırakmıştır. Onun buradan ayrılış haberi Keşmirililere ulaştırılmıştır ve onlar da teyakkuza geçmiştir. Karanlıkta bir atının durduğunu fark etmiş, Mirza'nın nereli olduğu ile ilgili araştırma yapmış olmasına rağmen (kimsin ve nereye gidiyorsun diye bağırmış) Mirza Haydar Keşmir dilini iyi bilmediği için Keşmirce cevap verememişti. Casus zannedildiği için öldürülen Mirza Haydar Duğlat'ın ölümüyle Altışehir ve Keşmir'de 13. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl ortalarına kadar süren Duğlat soyunun 300 yıllık saltanatı sona erdi¹⁰.

⁹ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 648-655

¹⁰ Kurban, "Doğu Türkistan...", s. 15

Tarih-i Reşidî'nin Yazılış Nedenleri

Her birey gibi tarihin içine doğan, mekan ve zamanın canlı bir parçası olan Mirza Haydar'ı *Tarih-i Reşidî*'yi yazmaya götüren nedenler vardır. Mirza Haydar, bir Moğul milliyetçisi olarak en başta atalarının tarihinin unutulmamasını kendisine bir görev olarak yüklemişti. Mirza Haydar'ın atalarının tarihini yazma isteği, öncelikle kendi gereksinimini karşılamaya yöneliktir.

Tarih-i Reşidî, onun olaylara bakış açısının ve geçmişe duyduğu ilginin yansımasıdır. Geçmişten aktarabileceklerini bir araya getirip, bireysel amacı nedeniyle tarih yazan Mirza Haydar Duğlat'ı *Tarih-i Reşidî*'yi yazmaya götüren, zihinsel gereksinimdir. Mirza Haydar, ne bir hükümdarın yazıcısı, ne de anılarını yazan bir elittir. Tarih yazmaya, tarih kavrayışının etkisiyle yönelmiştir. Geçmiş ve gelecek kavramlarından doğan sezgileri, onun *Tarih-i Reşidî*'yi yazmasını sağlamıştır. Yetiştigi toplum içinde asker ve yönetici statüsüyle bir yer edinmiş olan Mirza Haydar, zihinsel gereksinimi gereği soyuna hissettiği ödev ve geçmişe yönelik merak duygusunun da etkisiyle tarihini yazmıştır. Mirza Haydar'ın, barış ve savaş konusunda kendi halkıyla ve yönetimiyle ilgili hiçbir tarihsel düşüncesi yokmuş gibi davrandığı düşünülürse, yetiştigi koşulların tam bir ürün olarak kendi dünyasındaki olayların "neden"ini sorgulamaktan çok uzakta olduğunu söyleyebiliriz.

Yazarın okuruna söylediği şekliyle *Tarih-i Reşidî*'nin amacı; bu eserin yazıldığı günlerde büsbütün unutulmaya yüz tutan Moğulların ve hanlarının hatırasını bir vakayiname yoluyla korumaya almaktır. Bu, onun sadece yıkıldığını değil, aynı zamanda hızla sona yaklaştığını bildiği bir ırk idi. Moğullar ve Çağatay mülkünün doğu kısmı olan Moğulistan varlıktan silinme noktasına gelmiş, hanlarının diğer ırklarla karışık evlilikleri sonucunda isimden başka Moğullukları kalmamıştı. Atalarının dünyasına öncelikle bireysel gereksinimleri ile adım atan Mirza Haydar'ın, kitabını kendisinden sonrakiler için yazdığı söylenebilir. Fakat "Moğul hakanlarının önemli faaliyetlerinin unutulmaması" belirlenimini yapan bilinci öncelikle bu kitaba ihtiyaç

duymuştur. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi yazmasının nedenini eserinin takdim bölümünde şöyle açıklamıştır:

“...Zaruret haramı helal kılar deyişine göre ve Moğul hakanlarının yıllıklarında bazı önemli olaylar tamamen unutulduğu için, zamanın müsaade ettiği ölçüde bunların tarihindeki bazı en güvenilir gerçekleri nakletmeye karar verdim. Moğulların gücü yüksekleyen, çok sayıda değerli kimse ortaya çıktı ve bazıları halklarının tarihini yazdı. Şimdi bir yüzyıldan fazladır bu türden hiçbir şey yapılmadı; bu adamların ve eserlerinin hiçbir izi kalmadı. Bu adamların hiçbir izi yaşamıyor ve haklarında kimse bir şey bilmiyor. Zira bu uzun zaman aralığında hepsi de eski adetlere ve öğrenmeye yabancılaşmışlardır. Özellikle Moğulların İslamı kabul etmelerinden sonraki tarihleri hiç yazılmadı¹¹.

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'nin sonradan yazdığı birinci bölümünde “Şimdiki tarihte (1544) bu gelenekleri bilenlerden kimse kalmadı ve benim bu zor işi yapmaya kalkmaktaki cüretim, ben bu maceraya atılmasaydım, Moğul hakanlarının hikayesi dünya tarihinin sayfalarından silinecekti düşüncesinden dolayıdır” diye yazmıştır¹².

Artık eski yapıların kalmaması ve Moğul adet ve geleneklerinin değişmesi, buna tarih yazarların azalmasının da eklenmesi, Mirza Haydar'ı soyunun unutulacağı endişesine sevk etmiştir ve o bu düşüncelerle *Tarih-i Reşidî*'yi kaleme almıştır.

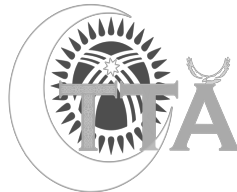
Mirza Haydar Duğlat'ın Yazılı Kaynakları

Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi, Moğul soyunun unutulmaması için yazmıştır. Bu da büyük ölçüde kendisinden önceki dönemi kapsar. Bir başka deyişle *Tarih-i Reşidî*, yazarın biyografisi veya faaliyetlerini anlattığı bir eser olmaktan ziyade, geçmişini ele alan bir eserdir.

Yazarın ana hedefi geçmişini yazmak olduğu için kendisinden önce yazılan eserlere başvurması kaçınılmazdır. Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*'yi yazma nedenlerini açıklarken, kendi hükümdarlarının

¹¹ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 320

¹² Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 162

yıllıklarını yazan Maverâünnehir, Horasan ve Irak'ın bilgili kişilerinin Moğullardan ancak metinde yeri geldikçe bahsettiğini, kendi ülkeleriyle ilgisi bulunmadığı hallerde ise onlara itibar dahi etmediklerini yazar.

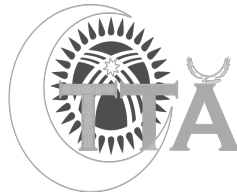
Eserini kaleme alırken incelediği kaynakları arasında Hoca Reşüddin'in *Mücmü't-Tevarih*, Hoca Hamidullah Mustavfî'nin *Tarih-i Güzide*, Mevlana Şerafeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*, Mevlânâ Abdürrezak'ın *Tarih-i Manzum* ve Mirza Uluğbey'in *Ulus Erbaa* adlı eserlerin isimlerini verir. Kaynaklarıyla ilgili bilgi verirken, bunların arasında Moğul hakanlarından bahseden kısımlara dikkatle baktığını, fakat çok anlamlı bir şey bulamadığını yazar. Mirza Haydar'ın anlatımına göre; gençliğinde atalarının tarihini çalışmak onu çok çekmişti ve o zamanlar Moğul emirleri ve asillerinden bazıları hala hayattaydı. Fakat babası veya amcalarının kendi ebeveynlerinden ve diğer güvenilir kaynaklardan hakanlarla ilgili duydukları şeyleri yazıya geçirmeleri vaki olmamıştır. Mirza Haydar, "...Ve şimdi bunların hepsi bir vakitten beri ölüler. Bu sebeple kendi zamanımda bizzat şahit olduklarıma ilaveten, gerçeklerimi tarihlere ve güvenilir kaynaklara dayandırarak, inşallah Moğulların İslama geçişten sonraki bahislerini yazmak niyetindeyim" demiştir¹³.

Mirza Haydar'ın başvurduğu en önemli kaynak, Şerafeddin Ali Yezdî'nin yazdığı *Zafernâme*'dir. Barthold tarafından Şahruh Anonimi adı verilen bu kronik, Timur'un ölümünü takip eden olaylar için baş kaynaktır. Yezdî, bu eserinde Nizamüddin Şâmî'nin *Zafernâme*'sinde bulunmayan ayrıntılara yer vermiştir¹⁴.

Zafernâme'den faydalanırken kendinden önceki dönemle kalmamış, fethettiği Keşmir'le ilgili bile burayı görmeyen Ali Yezdî'den alıntı yapmıştır. Kitabının ikinci bölümünde Şerafeddin Ali Yezdî'nin Keşmir'le ilgili bazı bilgiler verse de bunların gerçekle örtüşmediğini, çünkü yazarın orada hiç bulunmadığını, bilgisini mütecessis gözlere sahip olmayan seyyahlardan derlediğini, anlattıklarının eksik olmasının

¹³ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 320

¹⁴ Walter Hinz, "Timuriler Hakkında Menba Tetkiki", Çev. M. Altay Köymen, *Bellekten*, C. 6, Ankara, 1942, s. 85-120

sebebinin de bu olduğunu ifade etmiştir¹⁵.

Müellif, tanık olmadığı olaylar için farklı kaynaklara başvurmuştur. Kendi dönemlerinin kabul edilmiş kaynaklarından aynen alıntı yapan Mirza Haydar, bu kaynaklara güvenini belirterek, maksadının okuyucuya gereken bilgiyi vermek olduğuna dikkati çekmiştir. Mirza Haydar, doğruluğuna inanarak alıntı yaptığı kaynaklara güvenmiş, okuyucuyu da bu konuda temin etmiştir.

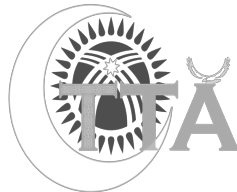
Mirza Haydar, mevcut tezkirelerden alıntı yaparak dönemin bazı evliyaları ve alimleri hakkında da yazmayı denemiştir. Bu bölümde yine alçak gönüllülük gösteren ve hatta kendisini “ilham efendileri ve ifade üstatları” ile ilgili bir şey yazmak için yetersiz olarak değerlendiren yazar, bu kimselerin hatirasına ayrı bir kitap yazmanın kendi gücünün ötesinde olduğundan zihnini tatmin etmek ve içindeki adamı susturmak için onların bazılarına birkaç satır adadığını söyler. Bunların arasında Şeyhülislam Mevlana Abdurrahman Câmi, Mevlana Sadettin Kaşgari, Mevlana Nizamettin Hamuşî ile dönemin alimleri, şairleri ve şarkıcıları yer alır¹⁶.

Özellikle tanık olmadığı dönemi yazmak için kaynaklara başvuran yazar, kendi dönemlerinin kabul edilmiş kaynaklarından aynen alıntı yapmış, bu kaynaklara güvenini belirterek, maksadının okuyucuya gereken bilgiyi vermek olduğuna dikkati çekmiştir. Geçmişe ulaşmak için başvurduğu kaynaklarda atalarının tarihini arayan Mirza Haydar, İslamiyete geçen atalarıyla ilgili yazanları taramış, bunların arasında şehirler ve coğrafyayla ilgili olan bölümlerden de faydalanmıştır.

Mirza Haydar Duğlat, farklı kaynaklardan yararlanma yöntemine yaşamadığı bir dönemi aydınlatmasının yanı sıra, zaman zaman kendi yazımını desteklemek için de başvurmuştur. Sultan Said Han öldükten sonra yönetimi alan Abdürreşid Sultan'ın, amcasını öldürmesi olayında onun zulmüne dikkati çekmek için Mevlâna Şerafettin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sine başvurmuştur. Abdürreşid Han'ın zalimliğine örnek

¹⁵ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 600

¹⁶ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 365

vermek için Sultan Halil Mirza'yı hatırlatan yazar, Zafernâme'den alıntı yaparak şunları yazmıştır:

“Mevlana Şerafettin Ali Yazdı, Emir Timur'un Semerkand tahtına dedesinin halefi olarak çıkmayı başaran torunlarından Sultan Halil Mirza'nın kötü işlerini Zafername'de anlatır. Bu pasajı tam olarak buraya kopyaladım. Kuşkusuz Sultan Halil Mirza hariç, Raşid Sultan'dan başka kimse böyle zulüm ve yanlışlıklar yapmamıştır. Bunlar biraz hassas konular olduğundan, bu acıklı iş hakkında bir fikir vermek üzere bu pasajı aynen aldım. Şerafettin Ali Yazdı'nın bu iğrenç işleri anlatmak amacı, okuyucularını ve önemli kişileri suç fiillerinden kaçınmak ve doğru işler yapmak konusunda uyarmaktır¹⁷.”

Şehirlerin tasvirini yaparken de kaynaklarına başvuran Mirza Haydar, Kaşgar bahsinde *Cihan-Gûşa*'dan faydalanmıştır. Mirza Haydar, Kaşgar'ın Moğullar'ca fethini olduğu gibi *Cihan-Gûşa*'dan aldığını belirtir. Cihan-Gûşa'dan Seçmeler başlıklı bir bölüm açarak buradan yaptığı alıntılarını aktarır¹⁸.

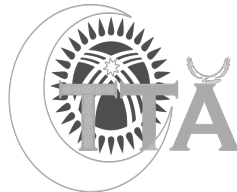
Mirza Haydar'ın başvurduğu kaynaklardan biri de *Mücmü't-Tevarih*'tir. *Tarih-i Reşidî*'de Balasakun'u anlatırken de *Mücmü't-Tevarih*'ten alıntı şöyledir: “Balasakun, Karahıtaylar zamanına kadar Afrasiyab neslinin idaresi altındaydı. Karahıtay gürhanı burayı bu torunlardan biri olan İlek Han'dan aldı ve kendi payitahtı yaptı. Balasakun 95 yıl boyunca Karahıtay'ların başkenti olarak kaldı ve Ceyhun'un bu tarafındaki, yani doğusundaki tüm memleketler Balasakun'a haraç taşıdı¹⁹.” Aynı bölümde, *Sürhü'l-Lügat*'in yazarının zeylinde babasının Balasakun hafızlarından biri olduğunu ve zeylinde her şehrin faziletli kimselerinin isimlerini verdiğini, Balasakun'da çok fazla sayıda ilim adamı ve büyüklerin isminden bahsederek onlarla ilgili rivayetleri alıntıldığını yazar.

Yazar, bazı kaynaklardan uzun alıntılar yaparken, bazılarını ise kendi

¹⁷ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 621-622

¹⁸ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 461

¹⁹ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 535

bilgileriyle kıyaslama yaparken kullanmıştır. Buna bir örnek olarak, Sultan Ahmed Han'ın Kalmuklara başarılı akınlar yapıp Tayşi İsen ile yaptığı iki savaştan muzaffer çıktığını, Kalmukların ondan çekindiği için Alaça Han dediklerini yazar ve "Alaça Han, Moğulca'da kuşanda (öldürücü) anlamına gelir. Bu san ona yapışıp kaldı. Kendi halkı da öyle derdi. Şimdi Moğullar ondan Sultan Ahmed Han diye bahsederler, fakat tüm komşu halklar "Alaça" derler. Ayrıca Mirhvand ve Hvandmir'in Herat Tarihleri'nde ve diğerlerinde Alaça yazdığı görülür²⁰" diyerek bu eserleri de incelediğini ortaya koyar.

Mirza Haydar'ın yazdığı *Tarih-i Reşidî*'de, döneme ışık tutan en önemli eserlerden olarak bilinen Hvandmir'in *Habibü'siyer*'inden fazla alıntı yoktur.

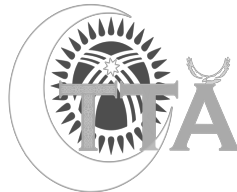
Mirza Haydar Duğlat'ın Sözlü Kaynakları

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*'yi yazarken, kendinden önce kaleme alınan yazılı kaynakların yanı sıra, sözlü kaynaklardan da faydalanmıştır. Onun başvurduğu kaynaklar, tanınmış ve kabul görmüş olanlardır. Tarihçi kendinden öncekilerin yazdıklarından şu ya da bu şekilde etkilenir ve onların ortaya koyduğu bulguların pek çoğunu kabul edip, onların vardığı yorumları benimser. Fakat kaynaklar arasında bir seçim yapıp, görüşlerine daha uygun olanı seçme özgürlüğü de tarihçinin elindedir. Mirza Haydar da sözlü kaynaklarını belirlerken kendi görüşlerine uyan ve istediği olayları anlatabileceğine inandıklarını seçmiştir. Çünkü yazmak istediği tarih; kendi soyunun tarihiydi ve en iyi bilgiyi de büyükleri verebilirdi.

Tarih-i Reşidî'nin yazılı kaynakları kadar, sözlü kaynakları da önemlidir. Tuğluk Timur dönemiyle başlayan kitabında onun deyimiyle "güvenilir Moğul kaynakları", babası ve amcasıdır. Babası ve amcasından aldığı bilgilerin, kitaba yansıttıklarından daha fazla olduğunu zaman zaman belirtir: "Mevlana Hoca Ahmed'le ilgili bana pek çok şey tafsilatlı anlatıldı, fakat ben bunların çoğunu unuttum²¹."

²⁰ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 286

²¹ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 170

Müellifin en yakın ve önemli sözlü kaynaklarından birisi, babasıdır. Muhammed Şibani'nin tarihini anlatırken, sık sık babasının verdiği bilgilere başvurmuştur. Babası, döneminin savaşlarının ayrıntılarını Mirza Haydar'a anlatmış ve kendisi gibi askerî yöneticilerin faaliyetleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Doğumundan önceki olaylarla ilgili bilgi veren bir diğer sözlü kaynak ise Sultan Said Han'dır. Mirza Haydar, ondan yaptığı alıntıları "Han bana anlattı ki..." diyerek vermiştir.

Sözlü kaynaklarının, Mirza Haydar'ın tarihçiliğini özneliğe sürüklediği açıkça bellidir. Savaşların ve iktidar çekişmelerinin olduğu bir zaman ve mekanda bir 'taraf'ta duran Mirza Haydar, olaylara da bu taraftan bakmıştır. Sözlü kaynakları da yazarı kendi taraflarından kazandıkları bakış açısıyla yönlendirmişlerdir.

Tarih-i Reşidî'nin Biçimsel Olarak İncelenmesi

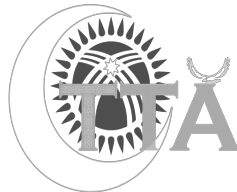
Mirza Haydar Duğlat, dönemin diğer şehzadeleri gibi eğitilmiş, din, edebiyat, şiir, müzik öğrenmiş, *Tarih-i Reşidî*'yi Farsça yazmıştı. İki bölüm halinde yazılan eser, kendilerini Çağatayların ana bünyesinden 1321 yılında ayıran Moğul hanlarının tarihi olarak görülebilir ve Moğulların bu kolunun önemli tarihlerinden biridir. *Tarih-i Reşidî*'nin ilk kısmı olan gerçek tarih, 1544-45 yıllarında Keşmir'de yazılmış ve Şubat 1546'da Mirza Haydar'ın bu ülkenin naibi olarak atanmasından beş yıl sonra tamamlanmıştır.

Mirza Haydar'ın hayatının ve döneminin kayıtlarını içeren ikinci kısım, yazılış tarihi olarak önce gelir. Yazar bu bölümü, 1541-42'de birinci bölümün oluşturulmasına hazırlanmak amacıyla yazmıştır. Bu kısım onun doğumuyla başlar ve 2 Ağustos 1541'de yapılan bir savaşta ülkenin hakimi haline gelmesini sağlayan ikinci Keşmir istilası ile sona erer.

Tarih-i Reşidî'nin içeriği ve bölümleri yazarının ağzından şöyledir:

"1. Kısım: Tuğluk Timur Han'ın hükümdarlığının başlangıcından şu an hüküm süren Abdürreşid zamanına.

2. Kısım: Kendim ve Özbeklerin, Çağatayların ve diğerlerinin sultan

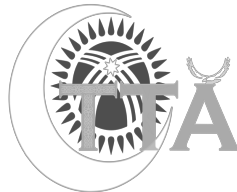
ve hakanlarının hakkında gördüklerim ve bildiklerim ve aslında hayatım boyunca gerçekleşen her şeyle ilgili”.

Müellif, tarihini, Tuğluk Timur Han'ın hükümdarlığı ile başlatır. Bunun sebebini ise Tuğluk Timur Han zamanından önce olanların zaten kaydedilmiş olduğu şeklinde açıklar. Bir diğer sebep, Tuğluk Timur'un haleflerinden hiçbirisinin onun kadar öneme sahip olmaması, başka biri ise onun İslama geçen Moğul hanlarından birisi olmasıdır.

Kitabını kaleme alırken belirlediği “Moğul hakanlarının soyunun unutulmamasını sağlama” amacını, kendisinden önce yaşayanlar ve döneminde tanık olduklarını aktarmak gibi iki ana bölümde gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Kendince güvenilir bulunduğu kaynaklardan alıntılar yapmak, anlattıklarını örneklendirmek, gerektiğinde hikâyelerle desteklemek, hatta kimi zaman tekrarlamak gibi yolları seçmiştir. Mirza Haydar'ın oluşturduğu metnin yapısı incelendiğinde, onun bir olay toplayıcı, analist veya aktarıcı olduğu söylenebilir. Çünkü olayları aktarırken ne neden-sonuç ilişkisini değerlendirmiş, ne de kronolojiye bağlı kalmıştır.

Mirza Haydar, metnini hakikate dayalı ve inandırıcı bir şekilde oluşturmak çabasıyla elindeki verileri değerlendirmiş veya bazılarını elemiştir. Bilgisini somutta doğrulamak ve yazdıklarını abartısız ve gerçek olduğuna inandırmak gibi bir kaygıyı daima belirten Mirza Haydar, gerçekçiliğe bağlı kalmak adına, kimi zaman yazacağı şeylerden inandırıcı olmayacağı gerekçesiyle vazgeçmiştir.

Tarihini yazmaya başlarken edebî yönden eksiklik duyan Mirza Haydar, Moğulların Müslüman olmasından sonraki tarihlerinin karanlıkta kalacağı endişesinden cesaret alır. Kitabını önce tanık olmadığı olayların tarihini yazmak, daha sonra da kendi dönemindeki tanıklıklarını kaleme almak şeklinde planlayan Mirza Haydar, çekişen yaklaşımı nedeniyle iki bölümü yer değiştirir. O, önce kendi dönemini yazma kararını şu sözlerle açıklar: “Bu cesaret isteyen maceraya çıkmamı haklı göstermeye yetecek yetenek ve becerimin olmadığını gördüğümden, şahidi olduğum olayların bir değerlendirmesini yaparak başlamaya karar verdim ve sonra, Allah'ın lütfuyla başarısam, esas

tasarım olan Moğul hakanlarının tarihini yazma yolunu tutacağım²².

Olayları gördüğü gibi aktaran Mirza Haydar Duğlat, geçmişini inşa etmek niyetinde değildi. Ona göre kaynakların ona aktardığı belli tarihsel gerçekler zaten vardı. Mirza Haydar, bu kaynakları delil kabul ederek sorgulamadığı için onlarla çelişmeden yoluna devam ederek Tarih-i Reşidî'nin ilk bölümünü yazdı. Bu ilk bölümde savaşlar, yapıldığı yerler, galipleri ve mağlupları gibi herkesçe kabul edilen bazı tarihsel olaylar vardı.

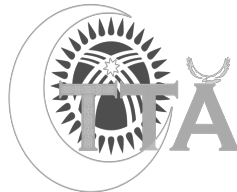
Dil ve Anlatı

Mirza Haydar Duğlat'ın döneminde tarih yazımının edebî ve retorik anlatımla çeşitlendirilmesi, olağan karşılanan ve gerekli görülen bir yöntemdi. Mirza Haydar da kitabında bu yöntemi kullanmaktan kaçınmamış, hatta yeterince edebî yazamadığını belirterek bunu bir eksiklik olarak kabullenmiş ve zaman zaman belâgata yer vermiş, ağır bir anlatıma kendisini zorlamıştı. Fakat yine de onun yazdıklarının tarihsel anlamını etkileyen ve bu anlamın önüne geçerek hayal ürünü bir anlatıya dönüşmediği söylenebilir.

Yazar, *Tarih-i Reşidî*'yi dönemin yaygın tarih yazıcılığı adetine uyarak Farsça, ağıdalı bir dille kaleme alınmıştır. Mirza Haydar sık sık beyitlere yer verir, belagat yapar, Kuran'dan ayetleri kullanır.

Tarih-i Reşidî, Babür'ün yaptığı gibi otobiyografi kapsamında yazılmamıştır. Otobiyografide yazarın kimliği ön plana çıkar. Fakat Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidî*'sinde kimliğiyle ilgili özellikle yazma gayretinde olmamıştır. Anıları da özel hayatını değil, askerî ve yönetsel yönünü ortaya çıkaran anlatımlardır. Mirza Haydar, her iki bölümünün girişinde de belirttiği gibi, atalarının tarihinin unutulmaması için yazma işine başlamıştır. Onun eserini kaleme alışının başlıca nedeni, Moğul hakanlarından geriye izler bırakmak, unutulup gitmemeleri için üzerine düşeni yapmaktır. Bunu görev bilerek yazmaya karar veren Mirza Haydar zaman zaman ağıdalı anlatımlara başvursa da edebî kaygısı

²² Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 320

yoktur.

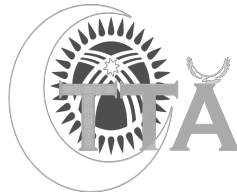
Mirza Haydar, öldükten sonra yayınlanan ve buradan, kendi dönemiyle ilgili çarpıcı gerçeklerin ortaya çıktığı bir “hatırat” türünde de yazmamıştır. Onun kitabında dönemin askerî ve siyasal dünyası, başka kaynaklarla birkaç örnek dışında ters düşmeyen türden olay akışı şeklinde verilmiştir.

Yazarın anlatısı, geçmişi öyküleştirmeden elindeki argümanları doğru anlatma stratejileriyle yalın olarak ortaya koyma şeklindedir. Geçmiş yeniden kurma gibi bir planı olmayan Mirza Haydar, yalnızca geçmişin gerçekliğini ortaya koyar biçimde algılanabilir. Mirza Haydar, ne siyasal yaklaşım, ne tarihsel teoriler tasarlamadan, planladığı gibi Moğul hakanlarının tarihini, tanık olduklarını bir hatırat gibi, kendisinden önce yaşananları ise dönemin kabul görmüş kaynaklarından alıntı yaparak yazmıştır. Onun anlatısında dilsel abartılar vardır; fakat tarihsel bilgiler dönemle örtüşür. Eserdeki bazı bilgilerin ayrıntıları tartışılabilir olsa da genel olarak kabul edilebilir gerçekliktedir.

Eseri hakkında bilgi verirken sık sık kendini eleştiren Mirza Haydar, özellikle edebî alanda yetersizliğini vurgular. Kitabını yazmasının tek nedenini bir çok bölümde sık sık ve net bir şekilde dile getiren müellif için yegane amaç; Moğul hakanlarının tarihinin unutulmamasıdır. Bu doğrultuda seçtiği olguları bir araya getirirken, edebî kaygılar taşımaz, hatta bu yöndeki eksikliği açık yüreklilikle dile getirerek; “Edebiyattan nasipsizliğimi tastamam kabul ederek, gücümün yettiğinin en iyisini yapmaktan geri durmadım. Eğer eserlerinde bir hata ve gaf yaptılarsa, özür beyan etmek ve af dilemek yazarların adetidir. Fakat ben, (eğer hata veya gaf varsa) diyenler gibi özür beyanında bulunmayacağım, çünkü eserimin baştan sona hatalarla dolu olduğunu biliyorum” demiştir²³.

Kendini sık sık eleştiren Mirza Haydar, ilk bölümün girişinde yine edebî yönden yetersizliğini öne sürerek “Konuyu ne kadar düşündüysem, şık ve şatafatlı bir giriş yazmaktaki kabiliyetsizliğimin o

²³ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 315

kadar farkında oldum” demiştir²⁴. Yazar, dönemin alışlagelmiş tarih yazım şekli olan edebî yönden abartılı üsluba zaman zaman başvurmaya çalışsa da, buna yeteneğinin olmadığı görüşü, onu yine de yazmaktan alıkoymamıştır. Buradan onun sadece tarih yazmak için bu işe başladığı, edebiyat yönünden eksikliğini ise fazla önemsemediği görülür. Farkında olmasa bile döneminin ilerisinde bir görüşle; tarihi, tarih yazmak için yazmıştır. Kendi ifadesine göre amacı marifetini yüceltmek değil, Moğulların tarihinin tamamen unutulmaması ve bir Moğul hakani soy bilgisini öğrenmek isterse bunu bu kitapta bulabilsin diye basitçe bir tarih yazmaktır.

Tarih-i Reşidî’de Toplumsal Yaşam

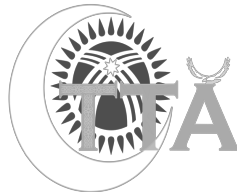
Savaştığı yerlere ait coğrafya ve iklim bilgilerine zaman zaman yer veren Mirza Haydar Duğlat, askerî sınıfın dışında kalan halk tabakasını çoğunlukla görmezden gelmiştir. *Tarih-i Reşidî*, Moğul hanlarının isimlerinin ve faaliyetlerinin unutulmaması için kaleme alınmış bir eser olarak burada dönemin toplumsal yaşamıyla ilgili bilgiler aramak sonuç vermez. Mirza Haydar, yalnızca sefer için gittiği yerlerde kendi geleneklerinden farklı yönere dikkat etmiş ve yoğun askerî anlatımların arasına bunları da sıkıştırılmıştır.

Sosyal yaşamla ilgili nadir bilgi veren Duğlat, Balur seferini anlatırken kadınların evin idaresi ve tarla işlerinde, erkeklerin ise savaşta istihdam edildiğini “savaşların şeklini” tarif ederken aktarır. Balur’un ekonomik yaşamıyla ilgili verdiği bilgilerden bir kısmı şöyledir: “Balur’da düzlük ve otlak çok az olduğu için, insanlar çok az hayvan besleyebilirler. Koyunların yününden elbise yapar, keçilerinden süt ve tereyağı elde ederler ve başka da bir şeyleri yoktur. Balur’da güzel bahçeler ve bol meyve vardır. Özellikle narları boldur²⁵.”

Yazarın kayda değer buldukları, diğer konularda olduğu gibi, sosyal yaşamda da kendisine “tuhaf” gelen başka memleketlere aittir. İçinde yetiştiği toplumun sosyal özelliklerine fazla yer vermeyen Mirza

²⁴ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 162

²⁵ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 558

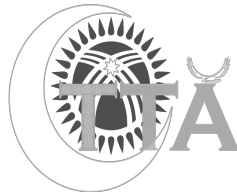

Haydar, başka toplumların farklılıklarını kaydetme ihtiyacı duymuştur. Tibet bahsinde de oranın sakinlerinin *'yalpa'* yani köyde oturanlar ile *'çampa'* yani bozkırda oturanlar olarak ikiye ayrıldığını yazar. Tibet'in bozkır sakinlerinin başka halklarda karşılaşılmayan bazı garip uygulamaları vardır. Öncelikle pişirme bilgileri olmadığından, etlerini ve tüm diğer yiyeceklerini çiğ ve ham yemeleri, Mirza Haydar'ın ilgisini çekmiştir.

Yazar, Tibetlilerin atlarını tahıl yerine etle beslediklerini iddia eder. Tibetliler, yük hayvanı olarak koyunu çok fazla kullanırlar. Onlara semer, yular ve kolan takarlar, koyunun üzerine yük koyarlar ve gerekmedikçe hiç almazlar, böylece yaz kış hayvanın sırtında kalır. Çampalar ve göçerler ise kışın yanlarına Çin seramikleri ile Tibet ürünleri olan tuz, keçi kılından kumaşlar, cedvar, yaban öküzü, altın ve şallar olarak adı geçen dağların batı ve güney eteklerine, yani Hindistan'a doğru inerler. Hindistan'da ve dağlarında ticaret yaparlar ve baharda koyunlarına kumaş, tatlılar, pirinç ve ekin gibi bu memleketin mallarını yükleyip geri dönerler. Sürülerini besledikten sonra yavaşça fakat durmadan Hitay'a doğru ilerleyip, kışın varırlar. Bahar boyunca Hitay'da talep gören Tibet ürünlerini biriktirmiş olarak kışın orada Hint ve Tibet mallarını satarlar ve yanlarında Hitay malları taşıyarak ertesi bahar Tibet'e dönerler. Ertesi kış tekrar Hindistan'a giderler²⁶.

Tarih-i Reşidî'de XVI. Yüzyıl Orta Asya'sı ile ilgili önemli bilgiler yer alır. Yazar, sosyal yaşamını, inançlarını ilginç bulduğu Tibet'i anlatırken, bir hastalığa da değinir; damgiri. Onun anlatımına göre, Moğulların *'yas'* dedikleri *'damgiri'*ye, kale ve köylerde daha az rastlanır. Belirtileri şiddetli bir hastalık hissidir ve her vakada nefes o kadar daralır ki, insan sanki sırtında ağır bir yükte dik bir tepeyi tırmanıyormuş gibi tükenir. Bunun sebep olduğu basınç sebebiyle uyumak zordur. Ama bir kimsenin uykusu geldiğinde de, akciğerler ve göğüs üzerindeki basıncın sebep olduğu irkilmeye gözler zor kapanır. Bu illete yakalanan hasta hissizleşir, anlamsız konuşmaya başlar ve bazen konuşma gücünü

²⁶ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 580

yitirir; el ayakları ve ayak tabanları şişer. Bu son belirti çıktığında hasta çoğunlukla şafakla kuşluk vakti arasında ölür, diğer zamanlarda birkaç gün can çekişir. Bu illet sadece yabancılara gelir. Tibet halkı bunu hiç bilmez, hekimleri de yabancılardan bu hastalığa neden yakalandığını bilmezler²⁷.”

Mirza Haydar, Emir Timur'un oğlu Cihangir'in ölümünü anlatırken de dönemin cenaze merasimiyle ilgili bilgi verir: “Emir Timur, Atakum'dan ayrıldıktan sonra Seyhun'u geçip payitahtı Semerkand'a yaklaştığında, buranın ayanları ve alimleri siyah elbiseler giyerek Emir Timur'un karşısına geldiler. Hepsi feryat ediyor, saçını başını yoluyordu. Emir Timur bu feryatları duyunca artık sezgilerinin doğru olduğundan şüphe etmedi. Oğlu Cihangir Mirza'nın ölüm haberi dünyasını zindan etmişti. Yanaklarından aşağı yaşlar süzölmeye başladı. Artık hayat onun için dayanılmaz bir hale gelmişti. Kudretli hükümdarının dönüşüyle fazlasıyla sevinmesi gereken devlet, bunun yerine bir yeis ve matem yerine dönmüştü. Kara ve griler giyen tüm ordu yağ için oturdu. Komutanlar başlarına toz saçtılar ve gözleri kalplerinin kaniyle doldu²⁸.”

Sefer için gittiği yerlerin toplumsal yaşamı hakkında ilgisini çeken bazı özellikleri aktaran Mirza Haydar, örneğin Balur halkının kalabalık olduğunu belirtir ve hiçbir köyün bir diğeriyle barışta olmadığını, aralarında daima düşmanlık ve sürekli savaşlar olduğunu söyler. Yine Balur'la ilgili aktardıkları arasında kadınların evin idaresi veya tarla işleriyle meşgul olurken, erkeklerin savaşta istihdam edildiğini, yemek zamanı geldiğinde erkekleri kadınların ayırdığını, yemek arkasından sonra tekrar savaşa döndüklerini, bu kez kadınların yine ortaya düşüp barış yaptıklarını aktarır. Balur'da düzlük ve otlaklar kıt olduğundan, insanlar çok az hayvan besleyebilir. Her kabile ayrı bir dil konuşur ve birbirlerinin dilini bilmezler. Balur'da çok güzel bahçeler ve bol meyve vardır²⁹.

Eserde, Moğul adetlerine de zaman zaman yer verilir. Hanın

²⁷ Duğlat, “Tarih-i Reşidi”, s. 583-584

²⁸ Duğlat, “Tarih-i Reşidi”, s. 210

²⁹ Duğlat, “Tarih-i Reşidi”, s. 557-558

kendisine anlattığı bölümlerden birinde Moğullar'da cesur gençlerin bir süre kendi başlarına bir iki ay geçirerek ava çıktıklarını anlatır. Bunu yapanlar, toplumda saygı kazanırlar. Duğlat, kendi av macerasına da yer verdiği *Tarih-i Reşidî*'de Narın'ın balta girmemiş ormanlarında atını bırakıp antilop avlamak için pusu kurmaya karar verdiğini aktarır. Antilopu yakalarsa etini yiyecek ve derisinden kendisine elbise yapacaktı. Aynı zamanda olayların nasıl bir seyir takip edeceğini görmek için birkaç yıl geçirebilirdi. Moğullar'da en cesur gençlerin dostlarından ayrılarak çöllerde, dağlarda veya ormanlarda tek başlarına bir iki ay kalmaları, antilop avlayarak etinden ve derisinden faydalanması adettendi. Bunu yapanlara yiğit ve erkek olarak saygı duyulurdu³⁰.

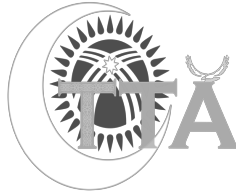
Eserini belli bir sınıfın tarihinin unutulmaması amacıyla kaleme aldığı için, dönemin toplumsal yapısı ve sosyal hayatı ile ilgili az bilgi vermeyi eksiklik olarak görmeyen Mirza Haydar'ın maksadı kendisinden önce yaşayan hanlar ve mirzalar hakkında olabildiğince soy bilgisi toplamak, yaşadığı zamanı içeren ikinci bölümde de mümkün olduğunca fazla olay aktarmaktır. Moğul hanlarının askerî faaliyetleri hakkında toplayabildiği bütün olguları neden-sonuç ilişkisi aramaksızın, nesnellik kaygısı taşımaksızın bir yığın halinde sunan Mirza Haydar Duğlat'ın, yalnız Kaşgar'ın toplumsal yapısını ele aldığı görülür.

Tarih-i Reşidî'de Hotan ve Kaşgar'ın toplumsal sınıfları hakkında verilen bilgiler ise şöyledir: "Tüm Hotan ve Kaşgar halkı dört sınıfa ayrılmıştır. Birisine, köylü anlamına gelen "tümen" denir. Bunlar hana bağlıdırlar ve vergilerini yıllık olarak ona verirler. Diğer bir sınıf, Kuçin'dir. Anlamı asker olan kuçinlerin tamamı benim akrabalarımaya bağlıdırlar. Bir üçüncüsü, hepsi de belli bir tahıl, giyim ve benzeri mukataa alan İmaklardır. Bu kimseler de benim akrabalarımaya bağlıdır. Dördüncü sınıf, adaletin denetçileri ve dini yapılarla hayır kurumlarının nezaretçileridir; bunların çoğu benim ailemdendir³¹."

Moğulların yaşamıyla ilgili *Tarih-i Reşidî*'nin yalnızca bir bölümünde

³⁰ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 356

³¹ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 475

bilgi verilir. Bu bilgiler de onların nasıl yaşadığını anlatmak amacıyla direkt yazılmış değil, Keşmir'in fethi sırasında aralarında çıkan anlaşmazlığı belirtmek için kaleme alınmıştır. Bu bölümde Moğul ordusunun önderleri, Mir Daim Ali'ye, Mirza Haydar'a iletmesi için bazı şeyler söylerler. Ordunun önde gelenleri, Moğul olduklarının unutulmamasını isteyerek, Moğul ulusunun doğal tesellisi ve eğlencesinin ekilip biçilmeyen bozkırlar olduğunu söyleyerek şunları ifade ederler:

“Yabandaki baykuşun çığı Moğullar için korudaki bülbülün şarkısından daha hoştur. Biz işlenen toprağı hiç yurt edinmedik. Bizim yoldaşlarımız dağların yırtıcı hayvanları ve en hoş meskenimiz dağların tepesindeki mağaralardır; elbiselerimiz köpeklerin ve yabani hayvanların derileri, yiyeceğimiz kuşların ve yabani sığırların etleridir. Bizim ırkımızdan olanlar, Aram bağı ve hakka Cennet'in bir numunesi olan Keşmir'in kafirlerinin bu sersem çetesi ile nasıl dost olunabilir? Putperestlerin cennete giremeyecekleri söylenir. Üstelik Keşmir'den Kaşgar'a giden yol uzundur ve üstelik başa çıkılmaz zorluklarla doludur. Bizim ailelerimiz, yükümüz, sürü ve katarlarımız var. Sürüler olmadan hayattan ümidimizi keseriz. Hayvanlarımızdan ayrılınca varlığımıza son vermek ve hayatla vedalaşmak zorunda kalırız. Bu yüzden, Keşmir ordusunu yenmiş olarak hana dönmemiz daha iyidir³².”

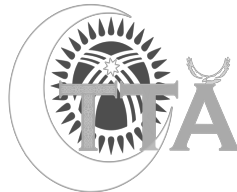
Yazar, Keşmir bahsinde diğer şehirlerde yaygın olmayan taş perdelama, taş kesme, şişe yapımı, pencere yapımı, altın işleme gibi sanat ve zanaatlerin tümü olduğunu kaydeder. Semerkand ve Buhara hariç, Maveraünnehr'in tamamında bunlarla karşılaşılma, Keşmir'de boldur³³.

Coğrafi-İklimsel Anlatımlar

Tarih-i Reşidî'de Mirza Haydar Duğlat, savaş için gittiği yerlerin coğrafyası ve iklimi hakkında bilgi vermiştir. Dağları, akarsuları, uzunluklarını, yerleşim yerlerinin birbirine uzaklığını, bitki örtüsünü ve

³² Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 610

³³ Duğlat, “Tarih-i Reşidî”, s. 604

iklimsel koşulları ayrıntılı anlatımlarla yazmıştır.

Kaşgar'ı anlatırken, Kaşgar'ın kuzeyinde, batıdan doğuya uzanan Moğulistan dağlarıyla yer aldığını kaydeden yazar, bu dağlardan öteye, güneye doğru ırmakların aktığını, bu tepelerin bir uçta Şaş'dan Turfan'ın ötelere uzandığını ve uçları Kalmukların kendilerinden başka kimsenin görmediği veya hakkında bir şey bilmediği Kalmuk memleketine vardığını söyler³⁴.

Yine Kaşgar'ı anlatırken, buranın kusuru olarak ikliminin çok sağlıklı olmasına rağmen, sürekli toz ve kum fırtınaları ve kara toz yüklü şiddetli rüzgarlarının olduğunu yazılır. Hindistan bu sıfatla meşhur olmasına rağmen, Kaşgar'da çok daha yaygındır. Toprağın işlenmesi çok zahmetlidir ve çok az kâr getirir. Kaşgar'da bu memleketin üretimine dayanarak bir ordu beslemek mümkün değildir. Mirza Haydar'ın deyişiyle Kaşgar, insanların çekişmesinden ve hayvanların çığnemesinden azadedir ve halinden memnunlar ve zenginler için iyi bir sığınaktır³⁵.

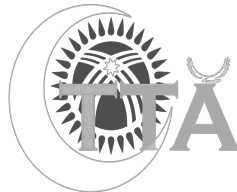
Mirza Haydar, Amcasının felç olmasına neden olan Kaşgar'ın sıcak havasını şöyle dile getirmiştir "Amcamın Kaşgar'da kalışının sebebi havanın aşırı sıcaklığı sebebiyle, yere taze yeşil ot serdirerek üzerine buzlu su serpirtmesi ve çıplak olarak üzerine uzanıp uyumasıydı. Uyandığında felç olduğunu gördü ve konuşmakta zorlandığını fark etti³⁶."

Kaşgar hakkında bilgiler veren müellif, buradaki nehirler ve dağları ayrıntılarıyla anlatır. Moğulistan ile ilgili bilgi verirken, hiçbir kitabın buranın mevkilerinin tam tasvirini içermediğini söyler ve anlatımını Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşâ'sına dayanarak sürdürür (Duğlat, 2006: 534). Moğulistan bahsi bölümünde Balasagun, Almalık, Cud, Yumgal gibi yerleşim yerleri, buralardaki kaleleri anlatır, son bölümde ise büyük ırmaklar ile Moğulistan'ın ilginç bir noktası olarak değerlendirdiği Issık

³⁴ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 468

³⁵ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 476-477

³⁶ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 547

Gölü anlatır.

Özellikle sefer için gittiği bir bölgeyi anlatırken, sınırlarını ve coğrafi özelliklerini belirtmeye özen gösteren Mirza Haydar, Abdürreşid Sultan'la sefere gittiği Balur'dan bahsederken, Baluristan'ın doğudan Kaşgar ve Yarkent eyaletleri, kuzeyden Badahşan, batıdan Kabil ve Lumgan ve güneyden Keşmir'e bağlı yerlere sınırdaş olduğunu belirttikten sonra, "Buranın çevresi dört ayrı yoldur. Bütün bölge dağlar, vadiler ve geçitlerden ibarettir; o kadar ki, Baluristan tamamında neredeyse bir fersahlık düz araziye bile rastlanmadığı söylenebilir" der³⁷.

Tibet'ten Badahşan'a yaptığı zorlu yolculuğu anlatırken, yolculuk tedarikinin yokluğu, yük hayvanlarının zayıflığı ve yolun zorluğunun yanı sıra soğuk havadan da bahseder: "Kara Kuram denilen bir yerde akşam olunca ırmak tamamen batıyor, buzun neresi kırılırsa kırılınsın, bir damla su gelmiyordu. Bütün gün damgirinin etki alanında seyahat eden atlar su ve otun bulunmadığı bir yere vardıklarında, su içmediklerinden, arpa da yiyemiyorlardı. Atların arasında en güçlüleri olan bir kısraak vardı ki, su yokluğundan dişleri birbirine çok zayıfça bitişmiş gözüküyordu. Bu kısraak tüm çabalara rağmen su içemedi ve öldü³⁸."

Guga'dan Maryul'a giderken bir yandan askerlerinin Abdürreşid Sultan'ın fermanıyla Yarkent'e çekilmesinin sıkıntısını yaşayan Mirza Haydar, diğer yandan da soğuk engeliyle karşılaşmıştı. Yazar, bu yolculuğunu anlatırken bölgenin soğuktan şöyle bahsetmiştir: "Oğlak mevsiminin başı ve kış mevsiminin başlangıcıydı. Öyle şiddetli bir soğuk vardı ki, ondan bahsetmeye kalkarsam mübalağa ettiğim sanılacaktır. Elli adamdan kırktan fazlasının elleri veya ayakları yahut burunları veyahut kulakları soğuk tarafından alındı³⁹."

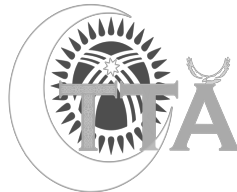
Şehirler

Tarih-i Reşidî'de gerek Moğulistan, gerekse sefer için gittiği ülkelerin

³⁷ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 556-557

³⁸ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 365

³⁹ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 360

şehirleri hakkında bilgilere eserinde yer veren Duğla, şehirlerin yapıları, sınırları ve iklimlerinden bahsetmiş, yapılarını anlatmıştır.

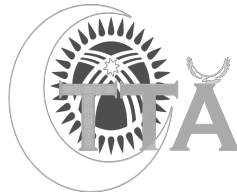
Cud adlı şehirde önemli bir kentin izleri ve minare, kubbe ve medrese kalıntıları vardır. Bu kentin ismi bilinmediğinden, Moğullar ona 'Minare' derler. Aynı yerdeki bir kubbeden de bahseden Mirza Haydar, kubbenin üzerinde Nakşî yazısıyla taştan yapılmış bir kitabe olduğunu yazar. Kitabede şunlar yazar: "Bu türbe 711 senesinde vefat eden İmam Muhammed Fakih Bala Sakuni'nindir. Hoca Ömer Hedâvi tarafından yazılmıştır." Cud, Moğulistan'ın bir aylık yol çeken bir yöresidir. Mifatah'ın yazarı Mevlânâ Sekkâki'nin türbesinin yüksek bir kubbesi vardır. Gölün ayaklarından ayağı akan Tika nehri boylarında bulunur. Bu kubbenin haricinde orada kalıntı yoktur⁴⁰."

Kendisine pek çok yönden farklı gelen Tibet'le ilgili ayrıntılı anlatımlarında ise *kutas* adlı yabanî bir hayvana da yer verir. Yetiştiiği coğrafyada olmayan bu hayvan, Mirza Haydar'a ilginç geldiği için ayrıntısıyla anlatmıştır: "Tibet'te bir diğeri acayiplik, yabani kutastır. Bu çok vahşî ve yırtıcı bir hayvandır. Ne şekilde saldırırsa saldırısın, ölümcüldür. Kurbanına boynuzuyla vurur veya tekmeler veya yere yıkar. Eğer bunlardan birini yapma fırsatı bulamazsa, düşmanını diliyle havaya, 20 gez yukarıya fırlatır ve o yere düşmeden önce ölüdür. Bir erkek kutas 12 at ağırlığındadır. Bir kişinin tek başına bu hayvanın bir kürek kemiğini kaldırmasının mümkünü yok. Kazaklık günlerimde bir kutas öldürdüm ve yetmiş kişiye bölüştürdüm; herkese dört gün yetecek kadar et çıktı. Bu hayvana Tibet ülkesinin dışında rastlanmaz⁴¹."

Eserde bazı şehirler ise orijinal özellikleri nedeniyle kaydedilmiştir. Bunlardan Keşmir'in önemli kentlerinden Nâğâm'dan bahsederken buraya ait yüksek bir ağaca dikkati çeker ve şunları söyler: "Nâğam'da öyle yüksek bir ağaç var ki, tepesine bir ok atılsa muhtemelen ulaşmayacaktır. Eğer dallarından birini tutup sallarsanız, bu kocaman ağacın tamamı sallanır." Yine Keşmir'in önemli yörelerinden Div Sar'da

⁴⁰ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 536-537

⁴¹ Duğlat, "Tarih-i Reşidi", s. 587-588

20 gez karelik bir kaynak bulunduğu ve bunun kenarlarında güzel gölgeli ağaçlar ve hoş bitkilerin olduğu yazılıdır⁴².

Dinsel Yaşam

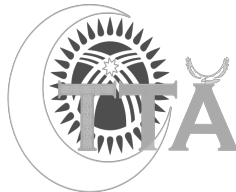
Tarih-i Reşidî'nin bazı bölümlerinde toplumların dinsel inanışlarından bahsedilmiştir. Mirza Haydar'ın yaşamının merkezinde olan din, fetih için gittiği yerlerde kendi toplumundan farklı yaşıyorsa bunları yazmaya değer bulmuştur.

Tarih-i Reşidî'de Mirza Haydar'ın çevresindeki hanların ve mirzaların dinî hayatları, İslamiyete bağlılıkları ve hocaların etkisi pek çok yerde anılırken, üst sınıfın dışında kalan halkın dinî yaşamıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Mirza Haydar, eserinde çoğunlukla dinlerini veya mezheplerini sapkın bulduğu toplulukların dinsel yaşamlarından bahseder. Bunlardan birinde Keşmir'i anlatırken ahalinin önce Hanefi olduğunu, fakat Talış'tan gelip adını Nurbahşi koyan birisinin pek çok sapkınlık icra ettiğini, halk için *Fıkıh-i Ahvat* adlı bir kitap yazıldığını ve bunun Sünni veya Şii, diğer mezheplerin hiçbirisinin öğretilerine uymadığını yazmıştır. Mirza Haydar'ın aktardığına göre, bu yoldakiler Peygamber'in ashabına ve Hz. Aişe'ye söverler fakat onların öğretilerinin aksine, Emir Seyyid Muhammed Nurbahşi'ye çağın efendisi ve beklenen Mehdi olarak bakarlar.

Mirza Haydar, Emir Seyyid Muhammed Nurbahşi'nin oğullarından birinden eserini inceleme fırsatı bulmuştur. Bu kitabı Hindistan ulemasına gönderen Mirza Haydar, onların bunu reddettiğini vurgular⁴³. Yazar, bu mezheptekilerin inanç dünyası hakkında edindiği bilgileri *Tarih-i Reşidî*'de aktarmıştır. Bu bilgilere göre; "Nurbahşi'nin müridleri takva ve zühdün geceleri uykusuz geçirmek ve yeme içmekten kaçınmakta olduğunu düşünürler. Ancak neyin yasak, neyin meşru olduğuna bakmaksızın bulduklarını alıp yerler. Şehvet ve arzularına kanuna uymayan bir tarzda serbestlik verirler. Sürekli rüya yorumlarlar, keramet gösterirler ve gaipten, gelecek veya geçmiş

⁴² Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 598-599

⁴³ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 605

hakkında bilgi alırlar. Nurbahşî'nin yolundan gidenler, ilmi ve ilim adamlarını suçlayıp onlardan nefret ederler; Şeriati doğru yolda tali derecede önemli görürler." Mirza Haydar, bu kişileri eleştirerek: "Başka bir yerde böyle bir sapkınlar güruhu bulunmaz. Yüce Allah'ın kudretiyle tüm İslam halkını bunun gibi talihsizlik ve felaketlerden korusun ve hepsini hakikatin doğru yoluna döndürsün" der⁴⁴.

Tarih-i Reşidî'de Şammasiler adlı güneşe tapanların oluşturduğu bir mezheple de ilgili bilgi vardır. Bu mezhebe ait olanlar, güneşin aydınlığının inançlarının saflığından dolayı olduğuna ve varlıklarının güneşin aydınlığından türediğine inanırlar. Eğer inançlarının saflığını kirletirlerse, güneş artık var olmayacaktır ve eğer güneş ihsanını üzerlerinden çekerse, artık varlıkları kalmayacaktır. Varlıkları için onlar güneşe, güneş de onlara bağımlıdır. Bu mezhebe Şammasî denirdi. Bu Mir Şems ortaya çıktığında ve halkını saptırdığında, Şemsettin unvanını aldı⁴⁵."

Sonuç

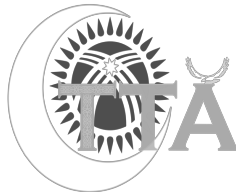
Mirza Haydar'ın yaşadığı XVI. Yüzyılın ilk yarısında Özbekler, Kazaklar ve Kırgızlar, sürekli olarak birbirleriyle ve komşularıyla savaş halindeydiler. Seyhun ile Tanrı dağlarının kuzeyindeki tüm topraklar kargaşa içindeydi.

Bölgenin siyasal durumu düşünüldüğünde, iktidar kavgaları ve güvensizlik ortamı ön plana çıkar. Moğulların parlak döneminin ardından neredeyse üç yüz yıl geçmiştir. Moğullar gibi siyaseten zayıf, kendilerinden çok üstün yabancı milletlerce baskı altında tutulan bir halk içinde bazı değişiklikler de oluyordu. Moğul erkinin yıkılması ve İslamiyetin etkisinin yükselmesi, daha batıdaki durumu değiştirmiştir. Çin tarafında savaşçı olmayan bir sülalenin tahta geçişi imparatorluğun sınırlarında zayıflama eğilimine yol açmıştı.

Mirza Haydar'ın eseri *Tarih-i Reşidî*'nin kapsadığı bu dönemi aydınlatacak herhangi bir batılı kaynak yoktur. Orta Asya'nın

⁴⁴ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 606

⁴⁵ Duğlat, "Tarih-i Reşidî", s. 607

doğusunda neler geçtiğini aktaracak Avrupalı gözlemci bulunmadığı gibi, ilgisini bu karanlık dönem Moğul hanlıklarına yöneltmiş olan vakanüvislerin sayısı da azdır.

Mirza Haydar'ın bu dönemle ilgili delillerinin herhangi bir Avrupalı tanık tarafından desteklenmemesine ve Çin vakanüvislerince sadece kısmen tasdik edilmesine rağmen onun tarihi, Zafernâme'nin verdiği bilgileri tamamlayan ve XV. Yüzyılın ilk yıllarından XVI. Yüzyılın ortalarına kadarki dönemle ilgilenen biricik eser olarak görülebilir. Mirza Haydar'ın bu kitabı, XV. Yüzyılın ilk yıllarından XVI. Yüzyılın ortalarına kadar olan dönemle ilgilenen sahip olduğumuz tek eserdir.

Orta Asya tarihine dair yapılan araştırmaların düzensiz bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Eski ve Erken Orta Çağ Orta Asya tarihi meseleleri hakkında birçok kaynak mevcut iken, Orta Asya'nın XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki tarihi ile ilgili çok az kaynak vardır. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmaların zorlukları sadece ilmî kaynakların eksikliğiyle sınırlı değildir. Hemen hemen bütün kaynaklar Farsçadır ve el yazması metinlerden oluşmaktadır. Bu koşulları göz önünde bulundurduğumuzda, Mirza Haydar'ın eserinin özgün ve önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Kaynakça

DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî, Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, İng. Çev. E. Denison Ross, Türkçe Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

GÜLBEDEN, *Hümayunname*, Çev: Abdürrab Yelgar-Eymen Manyas, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

HİNZ, Walter, "Timuriler Hakkında Menba Tetkiki", Çev. M. Altay Köymen, *Bellefen*, C. 6, Ankara 1942, s. 85-120

KURBAN, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

NİZAMÜTTİN Şami, *Zafername*, Çev: Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

